

Марко Павлишин

УКРАЇНЦІ В АВСТРАЛІЇ: СТАН ДОСЛІДЖЕНЬ

Про українців в Австралії існують об'ємисті довідники: два томи видання "Українці в Австралії"¹, "Альманах українського життя в Австралії"², четвертий том "Енциклопедії Української Діаспори", присвячений головно австралійському матеріалу³, та "Українці Австралії: Енциклопедичний довідник"⁴. Інформація, зафіксована в них, стосується передовсім українських емігрантів, які прибули до Австралії після Другої світової війни, їхніх нащадків та організацій: церковних, громадських, культурно-мистецьких, освітніх, молодіжних, жіночих, кооперативних, ветеранських, політичних, спортивних. Тільки в окремих випадках статті й гасла в цих виданнях ґрунтувалися на незалежних дослідженнях. Як правило, редколегії використовували інформацію, яку організації та особи самі про себе подали. Через це капітальні книги про українців Австралії є, в першу чергу, збірками самоінтерпретацій. Вони подають погляд на розвиток українського організованого життя зсередини і відображають мету та світогляд громади, загалом не намагаючись займати об'єктивного становища щодо поданого матеріалу. Тому, незважаючи на відсутність свідомо виражених дослідних концепцій чи орієнтирів, окремі статті в цих збірниках дивовижно узгоджені щодо цінностей, що в них відбиті, і типу наративів, які вони подають.

До таких загальних цінностей належать відданість політичному ідеалові незалежної України, готовність втримувати українську самосвідомість, самовіддана праця в структурах української спільноти. Основні розповіді в збірниках стосуються, по-перше, намагань створити, а потім утримати інститути для збереження української мови, ознак української культури та патріотичних форм історично-політичного самоусвідомлення, і, по-друге, спроб ознайомити довколишній світ з українською проблематикою. Серед спонук до створення довідників було бажання зафіксувати й вшанувати пам'ять про людей, життя яких, на погляд авторів,

¹ *Українці в Австралії: Матеріали до історії поселення українців в Австралії*. Мельбурн: Союз Українських Організацій Австралії, 1966 ("Наукове Товариство ім. Шевченка в Австралії. Бібліотека українознавства". Ч. 15). 862 с.; *Українці в Австралії*. Мельбурн: Союз Українських Організацій Австралії, 1998. Т. 2. 1116 с.

² *Альманах українського життя в Австралії*. Сідней: "Вільна думка" та Фундація Українознавчих Студій Австралії, 1994. 936 с. (далі – *Альманах*).

³ *Енциклопедія Української Діаспори* (далі – *ЕУД*). Київ: Наукове Товариство ім. Шевченка і Національна Академія Наук України, 1995. Т. 4: Австралія – Азія – Африка.

⁴ *Українці Австралії: Енциклопедичний довідник*. Сідней: "Вільна думка" і Товариство збереження української спадщини в Австралії, 2001. 627 с.

втілювало центральні цінності громади. Вищесказане стосується і книжок (на жаль, не дуже численних), які різні організації видали самі про себе⁵.

До негативів такого зосередження на установах та організаціях належить те, що з поля зору випадає багато чого іншого. Почуття лояльності до своєї спільноти часто спонукало авторів наголошувати на її світлих сторонах і недомаьовувати її тіні. Досить поширеним було, наприклад, табу на згадування конфліктів між емігрантськими політичними партіями, конфесіями та особами, які займали не останнє місце в житті спільноти.

Порівняно мало відомо про ті виміри життя українців діаспори, для опису яких потрібні систематичні дослідження. Це стосується, зокрема, і повсякденного життя українських емігрантів та їхніх нащадків: праці, побуту, дозвілля, настроїв тощо. Канадський соціолог Всеволод Ісаїв, окреслюючи на початку 1990-х рр. бажані та можливі напрями вивчення української діаспори, вказав на три широкі питання, гідні соціологічного дослідження: ставлення емігрантів до країни поселення, до країни походження і до віддалених громад тієї ж діаспори⁶. Відповіді на ці питання важливі – не тільки з пізнавальної, а й з практичної точки зору, оскільки можуть мати значення для дій спільноти, планування її розвитку і обґрунтування вимог перед державою. Через відсутність таких досліджень стосовно українців Австралії сьогодні можливі тільки суб'єктивні судження щодо, наприклад, динаміки переходу людей українського походження до груп з вищим соціальним статусом та вищим рівнем матеріального забезпечення, або про життєві фактори, що впливають на збереження або втрату ознак національної самосвідомості. Книжки соціологів Єжи Зубжицького⁷

⁵ До самоописів релігійних організацій належать: *Альманах 40-ліття УАПЦ в Австралії і Новій Зеландії, 1948–1988* / Упор. Михайло Чигрин. Сідней: Консисторія УАПЦ, 1990; С. Радіон. *Історія Святоуспінської парафії Української Автокефальної Православної Церкви в Балаклаві, 1968–1988*. Мельбурн: Делегатура УММАН на Австралію, Осередок праці НТША [Наукового Товариства ім. Шевченка в Австралії] на Вікторію, 1988; *Срібний ювілей праці Сестер Василіянок в Австралії: 28. 3. 1967–28. 3. 1992*. Без видавця і місця видання, 1992. Видання світських організацій про власну історію включають: *Альманах Ради Українських Кооперативів Австралії*. Мельбурн: Просвіта, 1984; С. Радіон. *Нарис історії НТША (1950–1975)*. Мельбурн: Крайова управа НТША, 1976; *За свій рідний край: Ювілейний альманах, присвячений 40-літтю створення 1 УД УНА* [Першої Української Дивізії Української Національної Армії] та бою під Бродами / Ред. М. Кіналь та ін. Аделаїда: Книга, 1984; *Будівничі Катедри Українознавства в Австралії (Пропам'ятна книга)*. Сідней: Фундація Українознавчих Студій Австралії, 1984; *Українська Громада Сефтон, Бас Гіл, Честер Гіл: Коротка історія громадсько-культурного життя*. Сідней: Вільна думка, 1989; *Посвячення Народного Дому – Рідної Школи, 1954–1985*. Нобл Парк, Вікторія: Управа Філії УГВ [Української Громади Вікторії], Батьківський комітет Школи ім. Л. Українки, 1985 (до історії Філії УГВ в районі Мельбурну Нобл Парк); *Рідна Школа ім. Лесі Українки* [в Нобл Парку]: *40-ліття 1954–1994*. Нобл Парк, Вікторія: Рідна Школа ім. Лесі Українки, 1994; *Пропам'ятна книга: Фрагменти з життя і діяльності чільних людей і організацій в П. А. [Південній Австралії] та гостей з України і діаспори* / Упор. Н. Ярема. Аделаїда: Накладом автора [упорядника], 1996; *Пропам'ятна книжка: Огляд і матеріали десятиліття діяльності, 1987–1997, Союзу Українок ім. Лесі Українки Ньюкасл і Долини Гантер* / Ред. Е. Островська та ін. Ньюкастель: [Відділ] Союз[у] Українок ім. Л. Українки, 1997.

⁶ W. Isajiw. *Future Directions in Research on Ukrainians in the Diaspora. Ukrainian Settlement in Australia: Fifth Conference, Melbourne, 16–18 February 1990* / Ed. M. Pavlyshyn. Melbourne: Monash University, Slavic Section. P. 9.

⁷ J. Zubrzycki. *Settlers of the La Trobe Valley: A Sociological Study of Immigrants in the Brown Coal Industry in Australia*. Canberra: Australian National University Press, 1964.

та Джін Мартін⁸, які ставили такі й подібні питання щодо різних імігрантських груп, у тому числі й українців, стосуються давно пройдені епохи – 1950-х і 1960-х рр. Немає досліджень і майже нема будь-яких осмислень явища “нової хвилі” еміграції з України до Австралії з початку 1990-х рр.⁹

З точки зору організованого провладу української спільноти, який намагається збільшити вплив людей українського походження на австралійське політичне середовище і громадську думку країни, корисно було б мати достовірні відомості про те, як українців сприймає суспільне оточення. На початку 1990-х рр. в Австралії були спроби притягнути до судової відповідальності осіб, обвинувачуваних у злочинах проти людства під час Другої світової війни. У засобах масової інформації з’явилося чимало негативних узагальнень щодо українців. Це повторилося 1995 р. через розлогу полеміку довкола книжки Гелен Дарвіл (псевдонім: Деміденко) “Рука, що підписала документ” (The Hand that Signed the Paper). Проте, немає досліджень, які б у контексті цих подій насвітлили уявлення про українців у громадській думці австралійського суспільства або які б виявляли зміни таких уявлень під впливом негативних стереотипів у засобах масової інформації.

Не знаємо ми достатньо й тих вимірів історії українців в Австралії, які можна було б досягнути тільки дорогою дбайливих джерельних досліджень. У оглядових працях часто називаються окремі факти про українців Австралії в ХІХ ст., деколи, на жаль, без вказівки на першоджерела. Любомир Лаврівський згадує Михайла Гриба, який поселився в Австралії у 1860-х рр.¹⁰, інші автори – Джона Лютського, Казимира Кабата та Володимира Коссака, львів’ян, що прибули до Австралії в 1830–1850-х рр.¹¹ До досить розлогої літератури декількома мовами про Миколу Миклуха-Маклая, вченого частково українського походження, який проводив антропологічні й етнографічні дослідження в Новій Гвінеї та в 1880-х рр. жив у Сідней, належить і книжка українською, видана в Австралії¹². Листи до канадських україномовних газет¹³, а також публікації Григорія Піддубного в журналі “Західня Україна” в 1930 р.¹⁴ свідчать про існування українського робітничого гуртка в Брізбані в другому десятилітті ХХ століття. Інформації про окремих українців, які були в Австралії в 1920-х і 1930-х рр., потрапили в перший том книги “Українці в Австралії”¹⁵. Найбільше таких фрагментарних інформацій дотепер зібрано в статті

⁸ J. Martin. *Refugee Settlers: A Study of Displaced Persons in Australia*. Canberra: Australian National University Press, 1964.

⁹ Книжка “новоприбулого” автора Павла Ангелуца має своїм основним об’єктом не досвід “нової хвилі” в Австралії, а Австралію як культурно-побутовий контекст, у якому новим імігрантам доведеться орієнтуватися (П. Ангелуца. *Австралія надзвичайна*. Брізбен: Су Джок Академія, 2001).

¹⁰ M. L. Lawtiwsky. *Ukrainians. The Australian People: An Encyclopaedia of the Nation, Its People and Their Origins* / Ed. James Jupp. Sydney: Angus and Robertson, 1988. С. 825.

¹¹ О. Воловина, І. Гордіїв, Л. Гордіїв. “Українці в Австралії”. *Українські поселення: Довідник*. Нью-Йорк: Український соціологічний інститут (“Записки НТШ”. Т. 200). С. 327-338.

¹² Л. Ростек і П. Вакулєнко. *Микола Миклуха-Маклай: 150 років з дня народження*. Аделаїда: Музей українського мистецтва в Аделаїді, 1996.

¹³ *Новини* (Едмонтон). 1915. 15 січня; *Робочий народ* (Вінніпер). 1915. 10 березня.

¹⁴ ЕУД. Т. 4. С. 19.

¹⁵ *Українці в Австралії. Матеріяли...* 1966. С. 447-448.

“Австралія” в ЕУД¹⁶. Інший цікавий і мало досліджений пласт історії українського поселення складає історія назрівання в австралійському уряді після Другої світової війни рішення про допуск як іммігрантів воєнних утікачів з Європи, в тому числі й українців¹⁷.

Трохи інакше виглядає ситуація у філологічних науках. У 1980-х рр. в Університеті ім. Монаша в Мельбурні та Університеті ім. Макворі в Сідней створено українознавчі програми, де основними дисциплінами були мовознавство та літературознавство. Серед наукових публікацій, які там з’явилися, є й чимало таких, що стосуються української літератури, культури й мови в Австралії. Філологічні та культурологічні дослідження з українсько-австралійською тематикою творять помітну частину опублікованих матеріалів конференцій з серії “Українське поселення в Австралії”¹⁸ і меншу частину матеріалів конференцій Асоціації Україністів Австралії¹⁹. Частина цих лінгвістичних та літературознавчих досліджень розглядає матеріал за допомогою нетрадиційних теоретичних моделей. Одна дослідниця, наприклад, підходить до корпусу української поезії в Австралії з понятійним апаратом психоаналітичної критики й читає цю творчість як психограму емігрантської свідомості, травмованої відірванням від рідної землі²⁰. Окремі українські письменники Австралії стали об’єктами монографічних досліджень або дисертацій²¹. (Проте більша частина доробку австралійських філологів-україністів стосується загальноукраїнської тематики²².)

¹⁶ В. Маркус. Австралія // *ЕУД*. Т. 4. С. 18-23.

¹⁷ A. Markus. Labour and Immigration 1946–1949: The Displaced Persons Program // *Labour History*. 1984. № 47. С. 73-90.

¹⁸ Матеріали появилися в наступних збірниках: *Ukrainian Settlement in Australia: Second Conference, Melbourne, 5–7 April 1985* / Ed. M. Pavlyshyn. Melbourne: Monash University, Department of Slavic Languages, 1986; *Ukrainian Settlement in Australia: Fourth Conference, Sydney, 22–24 April 1988* / Ed. I. Gordijew and H. Koscharsky. Sydney: School of Modern Languages, Macquarie University, 1989; *Історія українського поселення в Австралії. Доповіді з першої і четвертої конференції (Сідней, 1983; 1988)* / Ред. Г. Кошарська. Сідней: Школа сучасних мов, Макворі університет, 1990; *Ukrainian Settlement in Australia: Fifth Conference, Melbourne, 16–18 February 1990* / Ed. M. Pavlyshyn. Melbourne: Monash University, Slavic Section, 1993.

¹⁹ Матеріали було видано в наступних збірниках: *Ukraine in the 1990s: Proceedings of the First Conference of the Ukrainian Studies Association of Australia, Monash University, 24–26 January 1992* / Ed. M. Pavlyshyn and J. E. M. Clarke. Melbourne: Monash University, Slavic Section, 1992; *Ukrainian Studies Association of Australia: Second Conference, Monash University, 12–13 May 1995*. = *Special Issue. Journal of Ukrainian Studies*. 1995. Vol. 20. № 1-2 / Guest eds. M. Pavlyshyn and J. E. M. Clarke; *First Wave Emigrants: The First Fifty Years of Ukrainian Settlement in Australia. Proceedings of the Third Conference of the Ukrainian Studies Association of Australia in Association with the Shevchenko Scientific Society in Australia, Macquarie University, 3–5 July 1998* / Ed. H. Koscharsky. Huntington, New York: Nova Science Publishers, 2000.

²⁰ S. Mycak. Imagining the Imaginary: Nostalgia and the Ukrainian-Australian Text // *Ukrainian Studies Association of Australia...* Рр. 97-110. Див. у збірниках матеріалів конференцій теж літературознавчі статті А. Берегуляк, Г. Кошарської, М. Павлишина, П. Савчака.

²¹ П. Сорока. *Зоя Козум: Літературний портрет*. Тернопіль: Андерграунд, 1997; Її ж. *Степан Радіон: Літературний Портрет*. Аделаїда: Наша мета, 1998; S. Yakovenko. *An Analysis of the Memoir as a Literary Genre. Reference to the Work of D. Nytczenko*. М. А. Thesis. Macquarie University, 2001.

²² Див., напр., у матеріалах конференцій статті з мовознавства Дж. Кларка, О. Розаліон, Л. Сидор, А. Шимків, а також словники: А. Krouglov, К. Kurylko and D. Kostenko. *English-Ukrainian*

Крім філологів, мало хто досліджував життя українців в Австралії, не виходячи поза межі своєї наукової дисципліни чи професійної спеціальності. До винятків належать аналізи переписів населення, які зробив сіднейський вчений у галузі математичної статистики Євген Сенета. Завдяки їм ми маємо достовірну інформацію до кінця 1990-х років про кількість українців та людей українського походження в Австралії і їхній розподіл за місцем проживання, віком, релігійною приналежністю та іншими ознаками, а також про характер і темпи основних демографічних змін, які відбувалися в цьому населенні²³. До цієї категорії належить і дослідження української церковної архітектури в Австралії архітектора Романа Павлишина²⁴ та правової бази Української Греко-Католицької Церкви в Австралії юриста Павла Бабія²⁵.

Існують також дослідження, проведені спеціалістами, але не в їхній матірній дисципліні. Такими, наприклад, є вивчення соціальних потреб старших українців, співкерівником якого був економіст²⁶; дослідження процесів асиміляції в українській спільноті Канберри та Квінбїєну, яке провів економіст Іван Малецький²⁷; біографічні дослідження зоолога Романа Микитовича²⁸.

Такий стан пояснює спільні риси цих нечисленних синтетичних оглядів теми “українці в Австралії”²⁹. У таких оглядах найбільше місця відведено описові

Dictionary of Business. Jefferson, North Carolina: McFarland, 1997. x+119 p.; А. Шимків. *Англо-український тлумачний словник економічної лексики*. Київ: Видавничий дім “Києво-Могилянська Академія”, 2004. 429 с.; монографію: Ї. Марван. *Північнослов'янський контекст української словозміни*. Аделаїда: Книга, 1983; та дисертації: О. Rosalion-Sochalsky. *Word Homonymy in Ukrainian*. Ph. D. Diss., Monash University, 1985; L. Sydor. *Inflectional Patterns of the Ukrainian Verb*. Ph. D. Diss., Monash University, 1992.

²³ E. Seneta. Ukrainians in Australia's Censuses // *Ukrainian Settlement...* 1986. Pp. 15-27; Ejusd. On the Number of Ukrainians in Australia in 1979 // *Journal of Ukrainian Studies*. 1986. Vol. 11. № 2. Pp. 33-38; Ejusd. Ukrainians in the 1986 Census // *Ukrainian Settlement...* 1989. Pp. 88-93; Його ж. До питання числа українців в Австралії в 1979 р. // *Історія українського поселення...* С. 13-18; Ejusd. *Ukrainians in Australia. Ukraine and Ukrainians Throughout the World: A Demographic and Sociological Guide to the Homeland and Its Diaspora* / Ed. A. L. Pawliczko. Toronto: University of Toronto Press for the Shevchenko Scientific Society, Inc., 1994. Pp. 471-490; Його ж. Українці в австралійській державній статистиці // *Українці в Австралії*. 1998. Т. 2. С. 120-130.

²⁴ Р. Павлишин. *Українські церкви в Австралії*. Мельбурн: Університет ім. Монаша, Відділ славістики, 1993.

²⁵ P. Babie. Embracing the Other: Ecclesiology, Canon Law and the Ukrainian Catholics in Australia // *Australian Slavonic and East European Studies*. 2003. № 17. Pp. 159-184; Ejusd. Australia's Ukrainian Catholics, Canon Law and the Eparchial Statutes // *Australasian Catholic Record*. 2004. № 81. Pp. 32-48.

²⁶ T. Zachariak and M. Lawriwsky. *A Sociological Profile and Needs Survey of Aged Ukrainian Migrants in Australia*. Melbourne, 1986.

²⁷ J. Malecky. Ukrainians in Canberra and Queanbeyan // *Ukrainian Settlement...* 1986. Pp. 28-41.

²⁸ R. Mykytowycz. Pavlo Bohatsky: A Founding Member of the Shevchenko Scientific Society in Australia // *Ukrainian Settlement...* 1986. Pp. 117-134; Його ж. С. Ю. Пеленський і М. Федусевич: два ранні українці в Австралії // *Ukraine in the 1990s*. Pp. 65-77.

²⁹ Крім вищеназваних праць Воловини і Гордієвих, Маркуся, Лаврівського і Сенети (див. прим. 11, 10 і 16), до оглядових матеріалів належать: М. Лапка. *Австралія. Енциклопедія Українознавства: Словникова частина*. Мюнхен: “Молоде життя”, 1955. Т. 1. С. 15-16;

організаційної сітки українського життя, про яку існує достовірна інформація. У деяких оглядах історія оселення до 1948 р. пропущена, в інших є окремі її деталі. Майже всі автори пропонують узагальнення про виміри українського життя, які насправді залишилися недослідженими. Як правило, за ширмою об'єктивного стилю в авторів простежується співчуття з австралійською гілкою української діаспори та турбота щодо її майбутнього.

Якими є джерела та література для можливих майбутніх досліджень теми “українці в Австралії”? Архіви окремих українських організацій зберігаються в Стейтській бібліотеці Нового Південного Велсу. У Національній бібліотеці в Канберрі знаходиться архів відеозаписів свідчень про Голодомор 1932–1933 рр., які зібрала історик Елізабет Вотерс, а також листування та інша документація бібліографа Степана Радіона. У Центрі україністики Університету ім. Монаша є архів матеріалів до історії українського театру в Австралії³⁰. В Аделаїді музей-архів української скаутської організації Пласт, що перебуває в прибудові до приватного будинку його керівника – Омеляна Слободяна. Існують цінні, однак маловідомі, архівні матеріали, наприклад, магнітофонні записи автобіографічних розповідей імігрантів-піонерів, що їх зробила мельбурнська вчителька Оріся Стефин. На жаль, далеко не всі архіви українських організацій відповідно упорядковані і збережені.

Значення для майбутніх досліджень матимуть періодичні видання, передовсім чотири україномовні газети: “Вільна думка” (від 1949), “Єдність” (1949–1956), “Українець в Австралії” (1956–1985) та “Церква і життя” (від 1968). Майже повні їх комплекти зберігаються в ключових бібліотеках. Важливими джерелами є приблизно щоп’ятирічні альманахи “Новий обрій” і бюлетені та інформаційні листки різних організацій. Останні, на жаль, як правило, надсилаються до бібліотек несистематично.

Дослідникам допоможуть бібліографії Степана Радіона та Сергія Ціпка³¹. Новіші публікації охоплені в бібліографіях до оглядових статей Є. Сенети та С. Єсельчика. В обох томах книги “Українці в Австралії” С. Радіон помістив списки україномовних книжкових видань в Австралії за роками³². До заслуг письменника Дмитра Нитченка належить написання оглядів українського книжкового потоку

R. Olesnytsky. Australia // *Encyclopedia of Ukraine*. Toronto: University of Toronto Press, 1984. Vol. 1. Pp. 137-139; С. Єсельчик. Зберігаючи спадщину: Нарис історії української спільноти в Австралії // *Альманах...* С. 12-40; I. Gordijew. *The Ukrainian Community in Australia. Australia in Transition: Culture and Life Possibilities* / Ed. M. E. Poole, P. R. de Lacey and B. S. Randhawa. Sydney: Harcourt Brace Jovanovich, 1985. Pp. 166-168; Є. Лазебник та ін. *Зарубіжні українці: Довідник*. Київ: Україна, 1991.

³⁰ M. Pavlyshyn. Culture and the Emigre Consciousness: Ukrainian Theatre in Australia 1948–1989 // *Australasian Drama Studies*. 1992. № 20. С. 54-69.

³¹ С. Радіон. *Карбоване друком: біо-бібліографічний огляд*. Мельбурн: Осередок Бібліографії Волині, 1975; Його ж. *Бібліографія*. Мельбурн: різні видавництва, 1978–1997. Ч. 2-8; S. Cіpko. *Bibliography of Ukrainians in Australia and New Zealand*. Sydney: Macquarie University, School of Modern Languages, Ukrainian Studies Centre, 1988 (“Research Report”. № 1).

³² С. Радіон. Бібліографічний огляд // *Українці в Австралії. Матеріали...* 1966. С. 795-806; Його ж. Бібліографічний огляд: книжки 1963–93 // *Українці в Австралії*. 1998. С. 1089-1100.

в Австралії з коментарем³³. Різноманітним може бути майбутнє використання словників прізвищ, українських дипломників та українських громадських діячів в Австралії, котрі зібрав Степан Радіон³⁴.

Атмосферу українського життя в Австралії, зокрема перших десятиліть після 1948 р., найкраще, мабуть, передає мемуарна й художня проза. Найвідомішим зразком місцевої української мемуаристики є книга Д. Нитченка "Під сонцем Австралії"³⁵. Є і приклади англомовної мемуаристики осіб українського походження³⁶. Українського життя в Австралії стосується і певна частина художньої прози українських авторів цієї країни. Така творчість зафіксована, головню, в альманахах "Новий обрій"; приклади її вміщені і в антологіях³⁷.

Існує, отже, джерельна база для історичних, соціологічних та культурологічних студій різних вимірів життя української спільноти в Австралії. Чи буде виконано такі дослідження, залежатиме від наявності як дослідників (або замовників досліджень) з відповідними пізнавальними зацікавленнями, так і необхідних фінансових ресурсів.

³³ Д. Нитченко. 1990. Українська книжка в Австралії // *Історія українського поселення...* С. 24-33; Його ж. З літературно-видавничого життя в Австралії: бібліографічна розвідка // *Українці в Австралії*. 1998. Т. 2. С. 656-686.

³⁴ С. Радіон. *Словник українських прізвищ в Австралії*. Мельбурн: УММАН, 1981; Його ж. *Словник українських дипломників в Австралії*. Мельбурн: УММАН, 1983; Його ж. *Словник громадсько-культурних трудівників в Австралії*. Мельбурн: "Спадщина", 1992.

³⁵ Д. Нитченко. *Під сонцем Австралії*. Мельбурн: Байда, 1994.

³⁶ J. Hughes. *The Idea of Home: Autobiographical Essays*. Artarmon [Sydney]: Giramondo, 2004.